

О. В. НЕЛЬГА,
д-р соціол. наук,
професор

ALEXANDER V. NELGA,
Ph.D. in Sociology

СОЦІОЛОГІЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКИ

1. Місце електоральної соціології в системі гуманітарного знання

За умов, коли вибори в Україні дедалі більшою мірою перетворюються з процесу “всенародного призначення” одного-єдиного кандидата (як це було за радянських часів) на вияв прямого народовладдя, все більшої актуальності набуває питання про перетворення виборчого процесу на об’єкт всебічного соціологічного дослідження. Однак щоб визначитися, у якому контексті слід здійснювати саме соціологічне опанування виборчим процесом, з’ясуємо спочатку, як співвідносяться між собою (або підпорядковуються одна одній) і що мають своїм предметом філософія, соціальна філософія, загальна соціологічна теорія, соціологічні теорії середнього рівня (спеціальні соціологічні теорії, галузеві соціологічні теорії)¹, соціологія політики та, нарешті, – соціологія виборчого процесу.

У зв’язку із цим слід підкреслити, що **філософія**, як відомо, є наукою про найбільш загальні закономірності функціонування і розвитку природи, людського суспільства та людського мислення в їх цілкупності, цілісності, нероз’єднаності. При цьому філософському підході до розумового опанування певною

реальністю як цілісністю притаманне прагнення здійснювати його концептуально. Отже саме такого кшталту були праці мислителів минулого, що мали назви “філософія природи”, “філософія історії”, “філософія релігії”, “філософія права” тощо. Сьогодні прагнення до реалізації такого цілісно-концептуального підходу проглядається в намірах створювати, скажімо, “філософію банківської справи”, “філософію реклами” тощо.

Соціальна філософія здійснює цілісно-концептуальну ретроспекцію розвитку лише людства, виявляє найбільш загальні та визначальні (історично “наскрізні”) тенденції цього розвитку, поширюючи їх на сьогодення та на охоплювану думкою історичну перспективу. Зміст **загальної соціологічної теорії**, її головний предмет, у свою чергу, має ті ж самі історично “наскрізні” тенденції, але взяті в їх, по-перше, проблемному, а по-друге – історично-конкретному виявленні. До її предмета також належать найактуальніші та найзагальніші, сучасні для історично конкретного періоду буття людства проблеми, які, однак, не є історично “наскрізними”, але завдання вирішення яких постає як нагальна й загальна потреба. Загальна соціологічна теорія притаманни-

ми їй засобами досліджує всі зазначені проблеми в їх взаємозв'язку й опосередкованості та пропонує й обґрунтовує загальні шляхи й методи їх вирішення.

У **соціологічних теоріях середнього рівня** використовуються концептуальні напрацювання загальної соціологічної теорії при дослідженні основних форм і видів життєдіяльності суспільства (праці, побуту, дозвілля), окремих соціальних процесів і явищ (соціальної мобільності, соціального обміну, соціалізації, соціального управління та контролю, соціальної аномії, девіантної поведінки), діяльності соціальних інститутів (держави, сім'ї, освіти, культури, науки, релігії, політики, права, моралі), функціонування елементів соціальної, демографічної структури суспільства (соціальних класів та прошарків, етнічних, національних, професійно-фахових, вікових, статевих, поселенських та інших груп) тощо. Звідси виникають й відповідні назви: соціологія праці, соціологія виховання, соціологія політики, соціологія молоді і т. п.

Окреме місце в структурі соціологічного знання посідає **емпірична соціологія**, або система конкретних соціологічних досліджень. Методологічні засади цих досліджень напрацьовуються в межах загальної соціологічної теорії і потім у визначений спосіб трансформуються відповідними соціологічними теоріями середнього рівня. Разом з тим, останні із зазначених теорій, так би мовити, “продукують” і методи, що ними мають керуватися й користуватися виконавці відповідних конкретних соціологічних досліджень, а також пропонують цим виконавцям для перевірки (апробації) певні гіпотези. Що ж до методики й техніки конкретних соціологічних досліджень, то вони становлять, як відомо, самостійну сферу знань і діяльності зі своєю окремою для кожного випадку специфікою.

Слід зазначити, що результатом конкретних соціологічних досліджень, залежно від їх масштабів і глибини, можуть бути не лише вузькопрактичні рекомендації, адресовані замовникам цих досліджень, а й така соціальна інформація, що сприятиме розвиткові відповідної соціологічної теорії середнього рівня. Власне кажучи, це є однією з важливих форм взаємозв'язку таких теорій з емпіричною соціологією і водночас засобом розвитку перших. У свою чергу, ті серйозні зміни, що їх зазнає, внаслідок впливу “знизу”, кожна із соціологічних теорій середнього рівня, можуть призводити до відчутних якісних змін у характері взаємовпливу цих теорій між собою, а в кінцевому підсумку – до помітних змін у загальній соціологічній теорії.

А втім, мабуть, не слід перебільшувати ролі ані соціологічних теорій, ані конкретних соціологічних досліджень як засобів здійснення змін у суспільному житті. Адже докорінні зміни в цьому житті можуть відбуватися й незалежно від соціологічних теорій. Більш того, самі ці зміни, поза всяким сумнівом, можуть потребувати досить серйозного перегляду концептуальних засад більшості соціологічних теорій середнього рівня щодо певної країни, а то й декількох країн. Достатньо поглянути на сучасний стан економічного, політичного, соціального, інформаційного, етнонаціонального і т. п. просторів колишнього Радянського Союзу.

Однак повернемося до питання щодо необхідності перетворення виборчого процесу на спеціальний об'єкт соціологічних досліджень. У зв'язку із цим слід зазначити, що донині в Україні соціологічний аналіз основних проблем перебігу цього процесу здійснюється поки що в межах соціології політики. Тому питання про поставання соціології виборчого процесу як галузі науки фактично трансформується в питання

про її виокремлення з такої галузі соціологічної науки, як соціологія політики. І тут, певна річ, виникає запитання, наскільки доцільно створювати цю нову галузь соціології? Спробуємо дати відповідь.

По-перше, як відомо, найважливішою в політиці є проблема влади. Вона розкривається на підставі аналізу процесів взаємодії та протистояння соціальних класів, верств, політичних партій і громадських організацій та об'єднань, їх лідерів, елітних груп суспільства тощо. Вибори, на мою думку, є своєрідним етапним завершенням усіх цих процесів інтеграції, протистояння й дезінтеграції. Вони є фактичною кульмінацією вирішення питання про політичну владу взагалі.

По-друге, на перший погляд здається, що вибори нібито є лише часткою перманентного потоку політичного життя суспільства. Однак, придивившись пильніше, не можна не помітити, що ця частка є хоч і обмеженим у часі, але, разом з тим, таким періодом суспільного життя, для якого притаманною є майже суцільна політизованість громадян держави. Чи не найважливішою ознакою цього тимчасового стану суспільства є те, що влада громадян з опосередкованої перетворюється на безпосередню. Вибори є фактично важливою школою громадянськості або перевірки на громадянськість.

По-третє, є ще одна особливість виборчого процесу, яка дає підстави для висновку про необхідність його спеціального соціологічного вивчення. Справа в тому, що серед юристів-фахівців з питань виборчого права існує погляд на систему виборчих комісій як на четверту владу в державі (поряд із законодавчою, виконавчою та судовою), а саме – установчу владу. Здебільшого такий підхід притаманний російським, а також певною мірою вітчизняним правознавцям. Отже, вибори є досить

важливим процесом реального функціонування цієї установчої влади.

Причому, по-четверте, дія цієї установчої влади (влади системи виборчих комісій) не обмежується виборчою кампанією, оскільки як парламентські, так і місцеві вибори є, по суті, не короткотривалим, а перманентним процесом. Так, після дня голосування 29 березня 1998 р. і оголошення результатів виборів ще протягом 14 місяців Центральна виборча комісія України за поданнями політичних партій та виборчих блоків політичних партій, як суб'єктів виборчого процесу, ухвалювала рішення щодо заміни 7 народних депутатів України, обраних у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за партійними списками, на тих кандидатів, які включені до відповідних партійних списків наступними за номером. Так само новостворені окружні виборчі комісії протягом 12 місяців після підбиття підсумків чергових виборів у п'яти випадках організували або повторні вибори (16.08.1998 р., 20.12.1998 р.) або вибори замість депутатів, які вибули (13.09.1998р., 20.12.1998р., 14.03.1999р.).

Можливо, в цьому контексті слід особливо наголосити на тому факті, що в одномандатному виборчому окрузі № 221 по виборах народних депутатів України після виборів 29 березня 1998 р., які в цьому окрузі були визнані недійсними, ще двічі відбувалися повторні вибори (16.08.1998 р. та 20.12.1998 р.) з таким самим результатом (визнання виборів недійсними). Через рік у цьому окрузі, а також ще у двох виборчих округах (№ 78 та №143) існували депутатські “вакансії”, оскільки вибори не проводилися через те, що державою для цього не виділялися кошти. Відтак у парламенті України налічувалося тоді 447 депутатів. Виборчий процес не був завершений.

Навесні 2000 р., окрім виборчого

округу № 221, де мали відбутися повторні вибори, депутатські “вакансії” створилися ще у 9 виборчих округах України, зокрема в 36-му, 41-му, 64-му, 78-му, 99-му, 115-му, 130-му, 143-му та 167-му. Тут мали відбутися вибори замість депутатів, які вибули. Кошти було виділено, і 25 червня того ж року вибори успішно відбулися в усіх десяти виборчих округах. Але в 221-му виборчому окрузі – вчетверте.

Слід зазначити, що хоча феномен попередніх виборів (типу американських внутрішньопартійних) не притаманний українському виборчому праву, проте в Україні добре відомий феномен повторного голосування, неодноразових повторних виборів та виборів замість депутата, який вибув (або, за найновішою термінологією, – проміжні вибори). Власне кажучи, йдеться як про звичайні для демократичних країн феномени, так і про породжену недосконалістю українського виборчого законодавства штучну пролонгованість та перманентність виборчого процесу. У зв'язку із цим виникає запитання, чи можливий в країнах західної демократії, скажімо, феномен 221-го виборчого округу?

Дуже схожа картина спостерігається і після парламентських виборів в Україні 2002 р. Так, за станом на вересень 2003 р., 14 липня 2002 р. відбулися повторні вибори в трьох виборчих округах: № 18 (Вінницька область); № 35 (Дніпропетровська область); № 201 (Черкаська область) та проміжні вибори – у двох виборчих округах: 8 грудня 2002 р. – у виборчому окрузі № 82 (Запорізька область) і 8 червня 2003 р. – у виборчому окрузі № 206 (Чернігівська область). Тобто, як можна пересвідчитися, бажаним є зведення перманентності виборчого процесу до якогось розумного мінімуму. Ось, до речі, одна з проблем, яку мають вивчати й у свій спосіб вирішувати електоральні соціологи.

Таким чином, вважаю, що, з одного боку, існує нагальна суспільна потреба в, так би мовити, наданні статусу легітимності соціології виборчого процесу як науці, а з іншого боку, можна констатувати, що відповідно до того, як демократизується соціальний простір колишнього Радянського Союзу, все більшого реального права на самостійне існування починає набувати таке відгалуження соціології політики, як соціологія виборчого процесу, або електоральна соціологія.

2. Об'єкт, предмет та мета соціології виборчого процесу

Викладення засад будь-якої науки полягає, як відомо, у визначенні її об'єкта, предмета та мети, у висвітленні її зв'язків з іншими спорідненими галузями наукового знання. Отже, погляньмо під цим кутом зору на електоральну соціологію.

На мою думку, **об'єктом** соціології виборчого процесу є весь виборчий процес у його цілокупності й багатоманітності. Як такий, він має і правовий, і політичний, і фінансово-економічний, і власне соціальний та інші аспекти. Як своїм **предметом** соціологія виборчого процесу, певна річ, цікавиться тим, як усі ці аспекти на всіх етапах виборів заломлюються крізь взаємодію та зіткнення інтересів конкретних соціальних класів, груп та верств суспільства. Тому соціологія виборчого процесу має частково використовувати здобутки і соціології права, і соціології політики, і економічної соціології тощо.

Принагідно, уникаючи некоректних ототожнень, хочу спеціально привернути увагу читача до того, що “синтетичність” загальної соціологічної теорії не розглядається мною як те саме, що “синтетичність”, скажімо, соціології виборчого процесу. Адже електоральна соціологія лише частково (лише стосовно виборчого процесу) використовує здобутки дея-

ких суміжних галузей соціології, і її аналіз головним чином спрямовано (як на свій предмет) на перебіг етапів виборчого процесу в їх зумовленості, опосередкованості інтересами різних соціальних класів, верств, груп. Натомість загальна соціологічна теорія здійснює своєрідну абсорбцію найважливіших здобутків усіх галузевих соціологій, “змушуючи” їх (здобутки) “працювати” на користь чіткішого з’ясування проблемного поля найбільш загальних закономірностей функціонування суспільства як цілого. Отже, маємо змогу вкотре пересвідчитися в тому, що так само, як не існують відособлені сфери життєдіяльності суспільства як такі, не існує й “чистих” галузевих соціологій, і що впевнено можна говорити лише про умовно “розчленовану” загальну соціологічну теорію.

Що ж до **мети** соціології виборчого процесу, то вона, як на мене, повинна мати принаймні три спрямування. Перше – це фахове, що полягає в деякому переорієнтуванні електоральних соціологів стосовно того, які складові виборчого процесу та в якому контексті повинні ними досліджуватися. Друге спрямування – наукове, призначення якого – активізація соціологічних досліджень соціальних проблем виборчого процесу як цілісного явища. Нарешті, третє спрямування – освітнє, яке полягає у вирішенні завдання підвищення рівня політико-правової культури українського електорату в цілому, а також учасників та співучасників, організаторів та співорганізаторів виборчого процесу – зокрема.

Таким чином, **соціологія виборчого процесу – це наука про виборчий процес, що розглядається комплексно – у різноманітності його виявів і цілісності протікання, наука про всі основні етапи та аспекти цього процесу, взяті в їх заломленні крізь взаємодію і зіткнення інтересів конкретних соціальних класів, груп та верств суспільства.**

У зв’язку із вживанням поняття “електоральна соціологія” хотів би привернути увагу до реальних відмінностей між такими поняттями, як “електоральний процес”, “електоральний простір”, “електоральні дослідження”, “електоральна соціологія”, з одного боку, та поняттями “електорат”, “електоратні опитування”, “електоратна соціологія”, з іншого боку. Вважаю, можна зрозуміти, що електоральна соціологія (або соціологія виборчого процесу) охоплює виборчий процес цілокупно, комплексно, системно, тобто – всі етапи, всі структури, всіх організаторів, суб’єктів, учасників і посередників, всі офіційні й неофіційні події, всі об’єктивні та суб’єктивні явища виборчого процесу.

Натомість, електоратна (або опитувальна) соціологія зосереджується переважно на аналізі думок, настроїв, оцінок, попередніх намірів та реальних визначень виборців (електорату) до голосування, під час голосування, відразу після голосування (exit poll) та в міжвиборчий період. Якщо погодитися із таким розрізненням низки наведених вище понять, то слід також погодитися і з тим, що електоратна соціологія становить лише частину власне електоральної соціології (або соціології виборчого процесу).

3. *Вибори як основне поняття соціології виборчого процесу*

Не менш важливим для нашого аналізу є розгляд поняттєвого апарату соціології виборчого процесу в цілому та основних (базових, ключових) понять цієї науки – особливо. Адже загальновідомо, що кожна наука користується багатьма поняттями, які вживаються й в інших споріднених науках. Разом з тим, деякі із цих понять набувають у певній науці особливого значення і ваги. Так, соціологія політики, як вже зазначалося, є наукою, спорідненою

із соціологією виборчого процесу, але, скажімо, поняття “вибори”, “виборчий процес”, “виборча комісія”, “виборець”, “голосування” тощо мають для першої із зазначених наук набагато меншу значущість, ніж для другої. Отже, мова йде про базово-визначальні поняття науки.

Певна річ, для соціології виборчого процесу найважливішим з таких понять є поняття **“вибори”**. Отож спробуймо уважно його розглянути та дати визначення.

Розпочавши цю роботу, ми не можемо абстрагуватися від факту різноманітності виборів як соціального феномена. Адже цілком зрозуміло, що під поняттям “вибори” можуть матися на увазі не лише загальнодержавні або регіональні (місцеві, муніципальні) вибори, а й звичайні вибори – чи то старости студентської групи, чи то голови домового комітету, чи то керівника громадської організації, наукового колективу тощо. З огляду на це, слушною є думка українського політолога С. Г. Рябова, який пропонує, перш за все, досить широке визначення виборів, відповідно до якого вони (вибори) являють собою процес “висунення певною групою людей одного або кількох своїх представників для виконання якихось громадських функцій”².

Далі він слушно пропонує загальнодержавні вибори, вибори органів державної влади називати політичними виборами і вважає, що це – “демократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів державної влади або підтвердження повноважень на новий строк, процедура призначення посадових осіб через вільне волевиявлення дієздатних громадян шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил та процедур.”³

У цілому, вважаю, що таке визначення виборів є прийнятним, але – з деякими зауваженнями. По-перше, вибори, завдяки яким вирішується питання державної (у широкому розумінні) влади, дійсно є політичним процесом. Але цей процес значною мірою є також правовим, оскільки здійснюється на підставі виборчих законів. По-друге, щодо виборів як “демократичного способу формування...” і т. п. На мою думку, вибори можуть бути досить демократичними, не зовсім демократичними та зовсім недемократичними. Останні можна як загодно критикувати, наділяти будь-якими епітетами, але якщо наявною є більшість з формальних ознак виборчого процесу, то таке соціальне дійство таки відповідає назві “вибори”.

По-третє, вважаю, що навряд чи доцільно вводити у визначення поняття “вибори” такі незагальні ознаки, як “періодичні” (чергові? – О.Н.), “позачергові” (українське виборче законодавство, до речі, передбачає, як вже зазначалося вище, окрім позачергових, ще й повторні, а також і проміжні вибори). По-четверте, в українському виборчому законодавстві не передбачено виборів, метою яких є “підтвердження повноважень на новий строк.” Нарешті, по-п’яте, певний сумнів викликає введення уточнення “дієздатні” щодо громадян, які здійснюють обрання. Дійсно, у виборчому законодавстві України є обмеження за цією ознакою, але ж є й інші обмеження, а саме: обирати мають право тільки ті громадяни, яким на день виборів виповнилося 18 років, а серед них (скажімо, щодо місцевих виборів) – тільки ті, які “проживають на території відповідних сіл, селищ, міст, районів у містах”. Не мають права голосу на місцевих виборах також особи, “які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, –

на час перебування у цих місцях”⁴ і т. ін. Чому ж і ці обмеження не увійшли до визначення?

З огляду на викладене, пропонуємо таке визначення виборів на відповідальні посади до органів державної влади та органів місцевого самоврядування України: **вибори – це політико-правовий процес, що поєднує впорядковані та спонтанні дії, офіційні та неофіційні заходи, результатом яких є визначення громадянами кандидатур народних де-**

путатів України, депутатів міських рад, сільських, селищних, міських голів або Президента України.

Певна річ, досить цікавим було б розглянути, поряд із поняттям “вибори”, зміст та співвідношення таких понять, як “виборчий процес” і “виборча кампанія”; “виборчі процедури” і “виборчі технології”; “громадянин” – “учасник виборчого процесу” – “виборець” тощо. Однак це вже виходить за межі запропонованої читачеві теми цієї статті.

---

1 Відповідний загальний поділ соціологічних теорій середнього рівня пропонує, наприклад, В. Г. Городяненко (див.: *Городяненко В. Г.* Проблемы систематизации и классификации теорий среднего уровня. – У зб.: *Проблеми розвитку соціологічної теорії.* – К., 2001. – С. 319).

2 *Рябов С. Г.* Політологія: Словник термінів і понять. – К.: Тандем, 1996. – С. 29

3 Там само.

4 Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”. – К., 1998. – ст. 6.

Подано до редакції 15.09.2003

Abstract: Sociology of Elections as a Research Branch

The article seeks to identify the role of ‘electoral sociology’ in the general framework of humanitarian science and research, and reviews some ‘middle level’ sociological concepts and applied sociology. The author analysed the object, the subject and the main objectives of electoral sociology and defined the notion of ‘elections’.
